

O'ZBEKISTONDA PARAZITAR KASALLIKLARGA QARSHI KURASH TARIXSHUNOSLIGI: SOVET, POSTSOVET VA XORIJIY YONDASHUVLAR

Akbarov Raxmatillo Murtozali o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, Tarix fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

E-mail: Saidakbar01@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-1703-7735>

Tel: +998930574320

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23239334>

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda parazitlar kasalliklarga qarshi kurash tarixining o'rganilishi, uning sovet, postsovet va xorijiy tarixshunoslikdagi asosiy yo'nalishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Buxoro Tropik institutining shakllanishi, Tibbiyot parazitologiyasi ilmiy-tadqiqot institutining rivojlanishi, L. M. Isayev va uning ilmiy maktabi faoliyatining tarixshunoslikda yoritilishi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Sovet davri tadqiqotlarining mafkuraviy va metodologik cheklovlari, postsovet tarixshunosligida tibbiyot va sog'liqni saqlash tizimiga yangicha yondashuvlar hamda zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda "tibbiyotning ijtimoiy tarixi", "tibbiy kolonializm", "biosiyosat" va modernizatsiya konsepsiyalarining qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlarda Tibbiyot parazitologiyasi ilmiy-tadqiqot instituti faoliyatining "Davlat – Tibbiyot – Jamiyat" uchligi doirasida kompleks tadqiq etilmagan jihatlari aniqlanadi. Вставленный Markdown Вставленный Markdown

Kalit so'zlar: parazitologiya, parazitlar kasalliklar, tarixshunoslik, Buxoro Tropik instituti, Tibbiyot parazitologiyasi instituti, L. M. Isayev, sovet tibbiyoti, postsovet tarixshunosligi, tibbiyotning ijtimoiy tarixi, tibbiy kolonializm, biosiyosat, modernizatsiya

Аннотация: В статье анализируется историография борьбы с паразитарными заболеваниями в Узбекистане, а также основные

направления её изучения в советской, постсоветской и зарубежной историографии. Особое внимание уделяется истории формирования Бухарского тропического института, развитию Научно-исследовательского института медицинской паразитологии, а также отражению в научной литературе деятельности Л. М. Исаева и его научной школы. Рассматриваются идеологические и методологические ограничения советской историографии, новые подходы постсоветских исследователей к изучению истории медицины и здравоохранения, а также использование зарубежными авторами концепций «социальной истории медицины», «медицинского колониализма», «биополитики» и модернизации. На основе историографического анализа выявляются недостаточно изученные аспекты деятельности института, в частности его организационно-структурная эволюция, взаимодействие с государственными органами, социальные последствия борьбы с паразитарными заболеваниями и влияние аграрно-ирригационной политики на эпидемиологическую ситуацию.

Вставленный Markdown Вставленный Markdown

Ключевые слова: паразитология, паразитарные заболевания, историография, Бухарский тропический институт, медицинская паразитология, Л. М. Исаев, советская медицина, постсоветская историография, социальная история медицины, медицинский колониализм, биополитика, модернизация

Abstract: This article analyzes the historiography of the struggle against parasitic diseases in Uzbekistan and examines the main approaches to this issue in Soviet, post-Soviet, and foreign scholarship. Particular attention is paid to the formation of the Bukhara Tropical Institute, the development of the Research Institute of Medical Parasitology, and the representation of L. M. Isaev and his scientific school in historical and medical literature. The study examines the ideological and methodological limitations of Soviet historiography, new

approaches to the history of medicine and healthcare in post-Soviet scholarship, and the application of the concepts of "Social History of Medicine," "medical colonialism," "biopolitics," and modernization in Western research. The historiographical analysis identifies several insufficiently studied aspects, including the institutional and structural evolution of the institute, its relations with central and local authorities, the socio-economic consequences of campaigns against parasitic diseases, and the impact of agricultural and irrigation policies on the epidemiological situation. The article argues that the history of the institute has not yet been comprehensively examined within the integrated framework of "State – Medicine – Society." Вставленный Markdown

Keywords: parasitology, parasitic diseases, historiography, Bukhara Tropical Institute, medical parasitology, L. M. Isaev, Soviet medicine, post-Soviet historiography, Social History of Medicine, medical colonialism, biopolitics, modernization

KIRISH

Tibbiyot tarixi hamda sog'liqni saqlash tizimi faoliyatini tarixiy-amaliy va institutsional jihatdan tadqiq etish milliy va jahon tarixshunosligida evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. O'zbekistonda Tibbiyot parazitologiyasi ilmiy-tadqiqot institutining (dastlab Buxoro Tropik instituti) shakllanishi, L. M. Isayev va uning ilmiy maktabi faoliyati hamda parazitlar kasalliklarga (bezgak, rishta, leyshmanioz, gelmintozlar) qarshi kurash jarayonlarini o'rgangan adabiyotlar majmuasini konseptual-metodologik yondashuvlaridan kelib chiqib, shartli ravishda uchta yirik tarixshunoslik bosqichiga ajratish mumkin:

- 1) Sovet davri tarixshunosligi (1920–1980-yillar oxiri);
- 2) Postsovet va milliy tarixshunoslik (1990-yillardan hozirgi kungacha);
- 3) Xorijiy (G'arb) tarixshunosligi va "tibbiyotning ijtimoiy tarixi" (Social History of Medicine) yo'nalishi.

Sovet davri tarixshunosligi: yutuqlar, tavsifiylik va mafkuraviy cheklovlarSovet davrida tibbiyot va sog'liqni saqlash tarixini o'rganish qat'iy marksistik-lenincha metodologiya hamda partiyaviylik tamoyiliga bo'ysundirilgan edi. Bu davr tadqiqotlarining bosh g'oyaviy karkasi sovet hokimiyatining chekka o'lkalarda podsho Rossiyasidan "meros bo'lib qolgan" qoloqlik, epidemiyalar va og'ir sanitariya ahvoli ustidan qozongan "zafarli g'alabasi"ni isbotlashga qaratildi. M.I. Barsukov, B.D. Petrov, E.I. Lotova, I.A. Kassirskiy kabi sovet tibbiyot tarixi nazariyotchilarining umumiy asarlarida O'rta Osiyoda epidemiya va parazitlar kasalliklarga qarshi kurash sotsialistik davlatning aholi salomatligi haqidagi g'amxo'rliqi hamda markazdan (RSFSRdan) ko'rsatilgan "qardoshlik yordami" sifatida talqin etilgan.[1] O'zbekiston SSRda sog'liqni saqlash va parazitologiya xizmati tarixini yoritishga bag'ishlangan ilk tadqiqotlar (S. A. A'zamov, R. S. Sagatov, A. A. Kadyrov) asosan muassasalar tarmog'ining kengayishi, shifokorlar va o'rta tibbiyot xodimlari sonining ortishi kabi miqdoriy-statistik ko'rsatkichlarni aks ettirish bilan cheklandi. Bevosita Parazitologiya instituti va L. M. Isayev shaxsiyati haqida yozilgan dastlabki ishlar esa asosan yubiley ma'ruzalari, ocherklar hamda biografik maqolalar xarakterida bo'lgan (S. K. Chinnoy, Z. S. Shishlyayeva-Matova, I. A. Kassirskiy). Sovet davri tarixshunosligining yakuniy va eng salmoqli cho'qqisi K. M. Jalalovanning «L. M. Isayev va O'zbekistonda parazitlar kasalliklarga qarshi kurash» nomli monografiyasi bo'ldi.[2] Ushbu monografiya Buxoro Tropik institutining tashkil topishi, rishta (drakunkulyoz) o'chog'ining 1931-yilda tugatilishi, Shohrud irrigatsiya tizimining qayta qurilishi hamda bezgak, leyshmanioz va gelmintozlarga qarshi olib borilgan ko'p yillik kompleks chora-tadbirlarni birinchi marta yaxlit biografik planda umumlashtirib berdi. K.M. Jalalovanning beqiyos xizmati shundaki, u O'zbekiston SSR Markaziy davlat arxivi, Tibbiyot va texnik hujjatlar Markaziy davlat arxivi hamda L. M. Isayev nomidagi institut arxividagi boy hujjatlarni va L. M. Isayev shogirdlarining (A. M. Byxovskaya, Z. S. Shishlyayeva-Matova, R. R. Magdiyev, A. A. Gevorkov)

xotiralarini ilk bor ilmiy muomalaga kiritdi. Biroq K. M. Jalalova monografiyasi hamda boshqa sovet davri asarlarining chuqur manbashunoslik va tarixshunoslik tahlili bir qator konseptual va metodologik cheklovlarni ko'rsatadi:

Ma'furaviy apologetika: Sotsialistik sog'liqni saqlash tizimi muvaffaqiyatlari oshirib ko'rsatilgan holda, ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvining xatoliklari, reja ko'rsatkichlarini soxtalashtirish (pripiska) holatlari batamom chetlab o'tilgan.

Agrar va ekologik siyosat oqibatlarining yashirilishi: Paxta monokulturasini, sholichilikning tartibsiz kengayishi hamda Farg'ona vodiysi va Mirzacho'lni shoshma-shosharlik bilan o'zlashtirish oqibatida suv havzalarining qayta botqoqlanishi va epidemik o'choqlarning sun'iy ravishda qayta faollashuvi kabi ziddiyatli jarayonlar tahlil qilinmagan.

An'anaviy jamiyat reaksiyasining biryozlama talqin qilinishi: Mahalliy aholining (ayniqsa ayollarning shariat qoidalari sababli erkak shifokorlar ko'rigiga chiqmasligi, mashkashlarning moddiy manfaatdorlik sababli hovuzlar yopilishiga qarshiligi va b.) sanitariya tadbirlariga reaksiyasi xolis ijtimoiy-psixologik tahlil etilmay, faqat "feodalizm qoldiqlari, jaholat va xurofot" sifatida baholangan.

Senzura va byurokratik to'siqlar: L. M. Isayev va institut rahbariyatining Narkomzdrav, viloyat va tuman ijroiya qo'mitalari, ma'lumotlarni tsenzura qiluvchi idoralar bilan to'qnashuvlari hamda kadrlar va preparat taqchilligi bilan bog'liq amaliy muammolari sovet tarixshunosligida yoritilmagan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tarix fani sovet davri ma'furaviy qoliplaridan xalos bo'ldi. Milliy tarixshunoslikda sovet davrida amalga oshirilgan ijtimoiy, madaniy va tibbiy islohotlarga tarixiylik va xolislik tamoyillari asosida baho berish imkoniyati yaratildi. O'zbekistonda sovet davri ijtimoiy tarixi, sovetlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini o'rgangan milliy tarixchi olimlar: D. A. Alimova, R. H. Murtazayeva, Sh. M. Karimov va boshqalar o'z tadqiqotlarida sovet tuzumining ijtimoiy siyosati bir vaqtning o'zida ham kolonial-agrar ekspluatatsiya, ham muayyan madaniy-sanitariya modernizatsiyasi xarakteriga ega

bo'lganini ko'rsatib berishdi. O'zbekiston tibbiyoti va sog'liqni saqlash tizimi tarixiga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda sovet davridagi shifoxonalar ahvoli, qishloq joylardagi sanitariya inqirozi hamda Orolbo'yi va sug'orma dehqonchilik mintaqalaridagi ekologik-epidemiologik fojialar xolis yoritilmoqda. Biroq ushbu ishlarda Tibbiyot parazitologiyasi ilmiy-tadqiqot institutining alohida muassasa sifatida shakllanishi, uning markaziy va mahalliy hokimiyat organlari bilan institutsional munosabatlari hamda parazitologiya fanining rivojlanish bosqichlari kompleks fan doktori (DSc) dissertatsiyasi darajasida maxsus tadqiqot obyekti qilib olingan emas.

Xorijiy tarixshunoslik va «Tibbiyotning ijtimoiy tarixi» (Social History of Medicine). So'nggi o'n yilliklarda zamonaviy jahon tarixshunosligida (ayniqsa, AQSh va Yevropa ilmiy maktablarida) sovet tibbiyoti va sog'liqni saqlash tarixini o'rganishda "Tibbiyotning ijtimoiy tarixi" (Social History of Medicine) hamda "Biosiyosat va modernizatsiya" (Biopolitics / Modernization theory) konseptual modellaridan keng foydalanilmoqda. Syuzan Gross Solomon (Susan Gross Solomon),[3] Paula Maykls (Paula Michaels),[4] Maykl Devid-Foks (Michael David-Fox) va Fransin Hirsh (Francine Hirsch) kabi xorijiy tadqiqotchilar sovet davlati va tibbiyoti munosabatlarini tahlil qilar ekanlar, quyidagi muhim konseptual xulosalarni ilgari suradilar:

Tibbiyot sovetlashtirish quroli sifatida, chekka milliy respublikalarda, xususan, Markaziy Osiyoda sog'liqni saqlash muassasalari va ilmiy ekspeditsiyalar faqat aholini davolash uchun emas, balki markaziy hokimiyatning mahalliy an'anaviy jamiyat ustidan nazorat o'rnatish, uning maishiy turmush tarzini o'zgartirish va sovet ideologiyasini singdirish vositasi bo'lib xizmat qilgan. "Tibbiy kolonializm" va Moskva-Respublika iyerarxiyasi: Markaziy ilmiy-tadqiqot institutlari (masalan, Moskvadagi E. I. Martsinovskiy nomidagi Tropik institut) va ularning mahalliy filiallari (Buxoro Tropik instituti) o'rtasidagi munosabatlar

ko‘pincha ilmiy-uslubiy rahbarlik maskasi ostida markazning markazlashgan qarorlarining majburan o‘tkazilishi bilan kechgan.

Traditsionalizm va Sanitariya modernizatsiyasi to‘qnashuvi: Aholining tibbiy ma’rifatsizligi ortida faqat “qoloqlik” emas, balki asrlar davomida shakllangan diniy-madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy yashash strategiyalari yotgani va sovet tibbiy sanitariya rejimining unga nisbatan agressiv aralashuvi ko‘rsatib beriladi. Ushbu xorijiy tadqiqotlar metodologik jihatdan dissertatsiyamiz uchun nihoyatda qimmatli bo‘lsa-da, ularning aksariyatida O‘zbekistondagi konkret arxiv fondlari (xususan, L. M. Isayevning shaxsiy fondi va tibbiy parazitologiya va gelmintologiya ilmiy-tadqiqot institutiga tegishli arxiv fondlari) va mahalliy manbalar yetarlicha jalb etilmagan, natijada ularning xulosalari ko‘pincha umumiy konseptual xarakterga ega bo‘lib qolgan.

Tarixshunoslik tahlili shuni ko‘rsatadiki, sovet, postsovet va xorijiy adabiyotlarda O‘zbekistonda parazitar kasalliklarga qarshi kurash va L. M. Isayev faoliyatining alohida qirralari o‘rganilgan bo‘lsa-da, Tibbiyot parazitologiyasi ilmiy-tadqiqot instituti faoliyati 1920–1980-yillar davomida “Davlat – Tibbiyot – Jamiyat” yaxlit uchligida, institutsional-tarixiy va ijtimoiy-siyosiy rakursda DSc dissertatsiyasi darajasida maxsus tadqiq etilmagan. Mavjud tadqiqotlarda quyidagi masalalar hamon ochiq (o‘rganilmagan) bo‘shliq bo‘lib qolmoqda:

Institutning tashkiliy-struktural evolyutsiyasi hamda uning ma’muriy-buyruqbozlik va senzura tizimi sharoitidagi moslashuv mexanizmlari;

Rishta va bezgakni tugatishdagi haqiqiy ijtimoiy-iqtisodiy narx, majburiy mehnat, maishiy va infratuzilmaviy ziddiyatlar;

Paxta yakkahokimligi hamda irrigatsiya qurilishlarining epidemiologik xaritaga salbiy ta’siri va institutning ushbu jarayondagi o‘rni;

Parazitologiya xizmatidagi gender masalalari (ayol shifokorlar roli, ayollar va bolalar o‘rtasida parazitar kasalliklar dinamikasi) hamda an’anaviy jamiyatning sanitariya tadbirlariga ijtimoiy reaksiyasi.

Ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirish va Buxoro Tropik institutidan to Respublika Tibbiyot parazitologiyasi institutigacha bo'lgan murakkab tarixiy yo'lni xolis va akademik baholash ushbu dissertatsiya tadqiqotining zaruriyatini belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кассирский И. А. Проблемы и ученые (деятели русской и советской медицины). – М.: Государственное издательство медицинской литературы (Медгиз), 1949. – 311 с.
2. Джалалова К. М. Л. М. Исаев и борьба с паразитарными болезнями в Узбекистане. — Т.: Медицина, 1989. – 100 с.
3. Solomon, Susan Gross; Hutchinson, John F. Health and Society in Revolutionary Russia. – Bloomington: Indiana University Press, 1990. – 256 p. // <https://archive.org/details/healthsocietyinr0000unse/page/n5/mode/2up> [Murojaat qilingan sana:]
4. Paula A. Michaels, Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003. // https://www.academia.edu/669457/Curative_Powers_Medicine_and_Empire_in_Stalins_Central_Asia